

Ulf Teleman

Historien och språkhistorien

1. Nödvändighetslagarna och frihetslagarna

År 1858 skrev uppsalafilosofen Kristian Claëson en intressant skrift "Om språkets ursprung och väsende". Han frågade sig där om språket och språken var av Gud, människan eller nationen. Han diskuterar skarpsinnigt tidigare språkvetenskap och språkfilosofi och kommer fram till att språket är ett nationellt fenomen. Han kombinerar Humboldts idé om språket som ett uttryck för nationen och den danske klassikern Madvigs understrykande av att nationen är en socialitet och att språket är denna socialitets grundläggande kommunikationsmedel. Claësons åsikt blev senare karikerad och kritiserad av Esaias Tegnér d y (1874), och det är väl inte många som läser hans skrift nuförtiden. Men enligt min mening var Tegnérns läsning i högsta grad osolidarisk: Claëson talar visserligen ett rätt specifikt — boströmianskt — tungomål men han formulerar viktiga sanningar om det mänskliga språkets och de mänskliga språkens natur.

Inte minst språkhistoriker glömmar ofta att språket är en nationell, dvs samhällelig produkt: ett uttryck för samhällets sätt att tänka och fungera och ett meddelelsemedel som ska fylla just de kommunikativa behoven som föreligger i det samhälle där språket används. Jag vill också erinra om en annan precisering som Claëson i Grimms efterföljd pläderar för. Språket bestäms, säger Claëson, av vissa "nödvändighetslagar" som sätter gränser för människans språkskapande och språkanvändande förmåga. Dessa lagar hade den sk allmänna grammatiken ägnat sig åt. Men sedan hade den sk historiska språkskolan visat att språket kunde betraktas som "ett väsen med historia" och man "kunde derföre tala om och söka efter dess frihetslagar" (s. 55f).

Översatt till dagens språkbruk är sannolikt nödvändighetslagarna de språkliga universalierna som i sista hand bestäms av människans biologiska konstitution som art. Det är nödvändighetslagarna som går igen i de nutida försöken att formulera eviga villkor för naturliga språks grammatikor. Chomsky har själv understrukit sin släktskap med 1600-talens och 1700-talens rationalister.

Självfallet är nödvändighetslagarna viktiga för förståelsen av språkhistorien. Språkhistoriska undersökningar kan belysa vilka språkregler som är möjliga och ge antydningar om vilka regler som inte är möjliga i grammatiker för naturliga språk. Och omvänt kan välmotiverade teorier om den universella gram-

matiken bidra till en förklaring av varför skenbart obesläktade grammatiska förändringar inträffar samtidigt (så som exempelvis Lightfoot [1979] och det senaste decenniets Chomskyinspirerade grammatiker har velat visa).

Men: om man bara opererar med nödvändighetslagarna kommer alltför mycket i språkhistorien att framstå som ett slumpspel, låt vara ett slumpspel inom den universella grammatikens ramar. Större delen av språkhistorien kan man då ej förklara, bara konstatera. Ironiskt nog har detta blivit inte bara de klassiska rationalisternas lösning utan också ofta den junggrammatiskt inspirerade positivismens praxis: själva deskriptionen blir förklaring, och man undviker talet om orsaker och konsekvenser. Många språkvetare under vårt århundrade har medvetet eller omedvetet utgått ifrån att språket är ett autonomt studieobjekt, och ett sådant antagande leder till att nästan all språklig förändring blir principiellt oförklarbar (se härom särskilt Lass 1980, kapitel 4 och annorstädes).

Om vi inte bara betraktar språket som ett autonomt system utan också inser att språk är handling och att det är ett kulturellt fenomen, så blir en annan typ av förklaringar tillgängliga. Dessa förklaringar är inte deduktivt-nomologiska som fysikens lagar utan de är av samma typ som dem andra historiska vetenskaper arbetar med. Som Claëson skulle ha sagt det: frihetslagarna är till sin natur olika nödvändighetslagarna.

Om vi alltså inte bara ser språket som en del av biologin utan också som en del av historien får vi nya redskap och ser nya problem: varför vårt skriftspråk ser ut som det gör, varför vårt språk har det ordförråd det har, varför språket utvecklas fortare vid vissa tider och på vissa platser än eljest. Etc.

Naturligtvis inser också forskare, vilkas praxis är en annan, att språk inte är autonoma. T o m Saussure skriver:

Dès lors la langue n'est pas libre (dvs. autonomt), parce que le temps permettra aux forces sociales s'exerçant sur elle de développer leurs effets ... (113)

Här talas om sociala, läs: historiska, krafter som påverkar språket. Men Sausurre är när det kommer till kritan inte intresserad av mönstren i denna inbördes avhängighet mellan språk och samhälle, och det leder till att han ser språkförändringen som en tillfällig, slumpartad förstöring av språket:

... tout vient d'un pur accident. La langue est un mécanisme qui continue à fonctionner malgré les détériorisations qu'on lui fait subir. (124)

För lingvister framstår tydligen lätt den allmänna historien som en serie rena tillfälligheter. Även om hela den filologiska traditionen inom språkvetenskapen faktiskt gäller förhållandet mellan språket, texterna, och deras användare, har man sällan vågat teckna större sammanhang eller formulera mera generella regler för sambandet mellan språk, språkbruk och samhälle. Man har med skepsis betraktat den idealistiska skolans ansatser på detta område (t ex Vosslers djärva och delvis förbryllande bok om hur Frankrikes kultur speglar sig i dess språkhistoria). Forskare som redogjort för de nordiska språken i historien

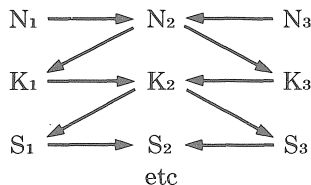
har vanligen haft ett deskriptivt syfte. Storverket i denna genre är naturligtvis Skautrups danska språkhistoria.

En teoretisk öppning innebar Weinreich m fl (1968) men något verkligt uppsving har man ännu inte kunnat notera för den socio-historiska språkforskningen. Det är nog karakteristiskt att inte ett enda historiskt faktum från någon tid eller från någon del av världen (bortsett från språkinterna förhållanden) brukar nämnas vid internationella språkhistoriska konferenser. Det kan därför se ut som om den teoretiska språkhistoriska vetenskapen inte vill veta av historien.

I min framställning vill jag nu visa hur den språkliga koden via språkbruket ingår i historien och hur ändrade samhälleliga förhållanden via språkbruksbetingelserna leder till ändringar också i den språkliga koden. Sökandet efter regelbundenheter i detta samspel är detsamma som att söka efter språkets historiska frihetslagar.

2. Språkbruket är länken mellan språknormerna och samhället

Låt oss nu se lite närmare på sambandet mellan samhälle och språk. En tankemodell för språkhistoriska processer kunde se ut så här:

där N = språknormer (kod, langue, competence, grammatik, konventioner för vad som får sägas hur och när)

K = kommunikation (språkbruk, språklig produktion och perception eller tolkning)

S = samhälle (språkbrukssituation fattad mer eller mindre brett)

→ = bestämmer

Kommunikationen bestäms alltså av de villkor som är givna i den samhälleliga situationen och av de föreliggande språkliga konventionerna. I ett visst samhälles totalkultur ingår exempelvis undervisning, och i detta samhälle sker undervisningen enligt ett antal öppna eller underförstådda regler för hur den kan eller får bedrivas. Lärarens språkliga kommunikation i undervisningen och läroböckernas texter är emellertid också bestämd av det språk, dvs de språkliga normer, som antas gemensamma för lärare, lärobok, och elever. Det är detta som sägs av de vågräta pilarna i modellen.

I nästa steg påverkar emellertid också kommunikationen språknormerna och samhället: Kommunikationen kan bekräfta (förstärka) de giltiga språknor-

merna eller leda till deras ändring. Och på samma sätt kan kommunikationen bekräfta samhället eller förändra det. Detta är innebörden i modellens snett nedåtrikade pilar.

Modellens "S" står för den allmänna historien men också för de typer av individuella språkbrukssituationer som den inkluderar. Samhället eller kulturen vid en given tidpunkt innebär både materiella och ideologiska betingelser för språkbruket. Samhällets sociala struktur reglerar vilka sociala grupper som agerar kommunikativt inåt och utåt, vilken kommunikation som sker över tid och rum, vilka landsändar som har hegemonin etc. Historien bestämmer behovet av och utrymmet för skrift- och talspråk, för envägs- och tvåvägskommunikation. Historiska förhållanden avgör om den sociala kontrollen är stark eller svag, och de reglerar samspelet mellan och handlingsutrymmet för olika generationer. Den ekonomiska, politiska och kulturella utvecklingen i samhället ger riktlinjer för vad man kan eller måste kommunicera om och vad kommunikationen kan eller måste ha för funktion. Etc. (När jag säger att den stora historien bestämmer den lilla, dvs att samhällsstrukturen som helhet bestämmer språkbruksvillkoren och typerna av språkbrukssituationer, är detta ett förkortat uttryckssätt: helheten är givetvis lika mycket beroende av delarna som tvärtom. Detta hänger ihop med de kommunicerandes fria vilja. I modellen går det därför pilar både till och från kommunikationen.)

Vad innebär det då att kommunikationen bestäms av språkbrukssituationen, i bredare eller snävare mening? Vi erinrar oss att kommunikation är detsamma som språkligt handlade: liksom andra handlingar har de kommunikativa handlingarna ett ändamål eller syfte: talaren/skribenten vill få lyssnaren/läsaren att förstå något, att minnas något, att lära sig något, att göra något, att tycka något etc. Både syftet och möjligheterna att uppnå syftet (hjälpande, hindrande omständigheter) är emellertid en del av historien, oavsett om vi menar individuella syften och individuella språkbehandlingar eller typer av syften och typer av språkbehandlingar.

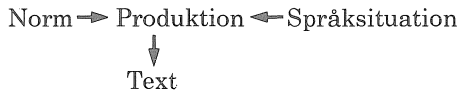
Kommunikationen är alltså till för funktionens skull: det gäller att så säkert och ekonomiskt som möjligt få lyssnaren/läsaren dit man vill. Men syftet kan i det enskilda fallet vara mycket diffust eller mångfacetterat, och det kan rymma inre motsättningar. Syftet kan ibland inskränka sig till att kommunicera talaren/skribenten själv som individ eller som statusbärare. Syftet kan också vara att leka eller göra uppror med språkets hjälp, dvs man bryter mot normerna eller påför kommunikationens nya uttryck för skojs skull eller för att signalera revolt. Märk att utrymmet också då är kulturellt bestämt: språkbrukarna reagerar i och mot vissa historiska situationer, med eller utan den i samhället dominerande kulturens välsignelse. (Kvantitativa undersökningar av språklig förändring i texter som producerats under en tidsperiod med skiftande andliga och materiella betydelser har genomförts t ex av Pettersson 1992, Svensson 1993, Biber & Finegan 1989.)

Grice's samarbetsprincip för samtal och dess fyra maximer (1975) är ett försök att visa hur kommunikation utformas under hänsyn till de villkor som är

dess förutsättningar. Talaren väljer att nyttja den gemensamma normen ("man ner"). Lyssnaren utgår ifrån — och det vet talaren — att talaren uppträder hederligt ("quality") och fungerar vettigt, dvs rimligt utifrån sina syften i den aktuella språksituationen ("relation") samt uttrycker sig maximalt ekonomiskt ("quantity"). De här maximerna kan kanske kritiseras för att vara alltför idealistiska eller alltför idealiserade. Icke desto mindre vet vi nu tillräckligt mycket om dem för att kunna säga att de är utmärkta arbetsredskap vid studier av kommunikation: den enskilda texten kan förstås som en funktion av språksituationen och dessa mycket generella strategier. Samarbetsprincipen blir där igenom en brygga mellan historien och den språkliga kommunikationen.

Hittills har jag allmänt skisserat förhållandet mellan samhälle och kommunikation ("S" och "K" i modellen). Återstår förhållandet mellan kommunikation och språknormer ("K" och "N" i modellen). Vi ska därför se efter hur N_1 (vid sidan av S_1) bestämmer K_1 och hur K_1 i sin tur kan få följder för N_2 .

Låt oss då först skjuta in resultatet av språkproduktionen i modellen, dvs den talade eller skrivna texten:

Talaren/skribenten kommunicerar med hjälp av normerna i en given språksituation och förutsätter att lyssnaren/läsaren har kännedom om dessa normer. Men texten är bara delvis bestämd av språknormerna: den är som vi sett också ett resultat av talarens/skribentens kommunikativa strategier i en given situation. Man kan alltså inte se på texten vad i den som är ren konvention och vad som är upphovsmannens individuella lösning av ett kommunikativt problem. Lyssnaren/läsaren kan aldrig vara säker på vad som är konvention och vad som beror på strategi, därför att olika människor aldrig har exakt samma normsystem ("normkonflikt" är inte ovanlig) och eftersom talaren/skribenten mycket väl kan begå medvetna eller omedvetna normbrott, t ex på grund av överanstängning ("normkollaps") eller på grund av interferens från andra normsystem eller på grund av att den tillgängliga normen har en funktionell eller strukturell lucka som talaren fyller genom att överskrida normen ("normlucka"; se om normkonflikt, normlucka, normkollaps i Teleman 1979). Lyssnaren/läsaren kan därför felaktigt anta att vissa situationsbestämda, kommunikativa lösningar är konventioner som talaren/skribenten förutsätter (men som inte lyssnaren/läsaren själv har i sitt normförråd). Här ligger spelrummet för historisk förändring av det språkliga normsystemet.

För att återanknyta till Grice: talaren/skribenten kan ha avsett konversationella implikaturer, men mottagaren — som i och för sig fungerar som mottagare på önskat vis — tror att den begärda implikaturen är konventionell. Det är ungefär som när man hör ett nytt ord och räknar ut dess betydelse av sammanhanget. Man förutsätter i detta fall inte nödvändigtvis att ordet är en till

fällig nyskapelse av interlokutören utan antar oftast att denne bara har ett större ordförråd än man själv. Att en sändare på detta sätt använder underbestämda eller skeva uttrycksätt när sammanhang eller situation gör det möjligt för mottagaren att dra den rätta slutsatsen, är en högst normal företeelse i tal och skrift. Man behöver heller inte gräva särskilt djupt i språkhistorien för att finna normer med denna bakgrund. Här är några exempel:

(a) Om talaren/skribenten vill uttrycka en ny betydelse är ofta metaforen en praktisk utväg. När en sådan metafor inte längre behöver tolkas kreativt via konversationell implikatur (under iakttagande av Grice's maximer) utan förut sänts ha en konventionell betydelse brukar vi säga att den har "bleknat". Stora delar av vårt förråd av analytiska predikat har detta ursprung. Ta t ex verben för språkbehandling. Här finns ett tämligen modernt exempel *hävda* som ursprungligen betydde 'bruka' (om jord) och därmed också 'besitta' samt 'försvara anspråk på'. Slutligen har ordet via metafor kommit att konventionaliseras också med betydelsen 'påstå', och i den betydelsen är verbet belagt med att-sats först under 1900-talet.

Liknande förskjutningar eller utvidgningar kan ge effekter ända in i grammatiken. Så när spatiala prepositioner tidigt också blir temporala (*på, till, från, efter, före* etc eller i uttryck som *på denna sidan (om) jul* där metaforiken ännu är fullt kännbar) eller som när temporala konjunktioner blir kausala (*då, när, eftersom, emedan*) eller koncessiva (*medan*).

Också andra konventionaliserade utvidgningar eller förskjutningar av ords betydelser har sin utgångspunkt i det tidsbundna språkbruket. Ett modernt exempel är hur uttrycket *må bra* som länge gällde fysiskt välbefinnande eufemistiskt började användas om psykiskt tillstånd, en innebörd som nu för många språkbrukare är helt konventionaliserad. Vi kan också se hur ords användning under olika tider sätter spår i deras konventionella betydelse. Mycket kan utläsas ur Svenska Akademiens ordbok om hur ord som *makt* (urspr. 'förmåga'), *borgare*, *samhälle*, *frihet* successivt tar färg av vem som använder dessa ord till vad under olika historiska omständigheter.

Analogier ger ibland fräscha men tolkbara uttryckssätt som löser den kommunicerandes behov i en bestämd situation. Ibland konventionaliseras det analoga uttryckssättet: så har det gått när *golv* nyligen i analogi med *tak* 'högsta tillåtna nivå' fick den nya betydelsen 'lägsta tillåtna nivå'.

(b) I många fall urvattnas ords bokstavliga innebörd när de inte väljs fritt utan konventionaliseras för vissa tal- eller textsituationer. Typexempel är de artiga uppmaningarna där talaren inte direkt uppfordrar lyssnaren till något utan i stället frågar om han vill eller kan utföra den önskade handlingen: *Kan/Vill du hämta en stol? Skulle du vilja/kunna hämta en stol?* Uttryckssätt som dessa är nu så regelfästa att vi inte längre tänker på deras ursprungliga betydelse.

Många kommunikativa lösningar har automatiserats och fått en förtunnad betydelse under språkhistoriens gång. Stora delar av grammatiken har uppstått på detta sätt.

I skriftspråket kan vi se hur idén med ordmellanrum, som exempelvis i den

tidiga runskriften närmast var en kommunikativ strategisk åtgärd, efterhand konventionaliserades. Den grammatiskt normerade kommateringen är i stort sett en 1800-talsuppfinnning. Stora bokstäver hanterades av gångna tiders skribenter med stor personlig frihet. Numera har olika språk konventionaliserat bruket på olika sätt.

Ett annat slag av grammatikalisering är det när ord med specifik betydelse får en mer reducerad innebörd och inordnas som formord i det grammatiska maskineriet. Fortfarande uppstår prepositioner på detta vis: *givet större anslag, i händelse av krig, i brist på transportmedel*. En ny preposition-konjunktion är *typ i en statusbil typ BMW*. Rätt nya formord är också *sorts, slags*. Verbet *finnas* i uttryck som "det finns inga poliser här" är väsentligen ett resultat av utveckling under nysvensk tid. Den bestämda och obestämda artiklen har grammatikaliserats som textmarkörer ur sina användningar som demonstrativt pronomen respektive räkneord. Sista steget i grammatikaliseringen är att ett ursprungligen självständigt ord blir suffix. Paradexemplen är substantivets slutartikel och verbets *s*-passivum ifrån tidig medeltid. Många andra suffix har dock på liknande sätt stabiliserats i historisk tid, t ex pronomensuffixen *-ing, -dan, -dera, -handa, -ihop, -stans* m fl.

(c) En konventionaliseringsprocess är det också som gör citatorden till lånord. Talaren/skribenten finner i hastigheten kanske inte något svenskt ord för det innehåll som ska uttryckas. Det kommunikativa målet nås i stället med hjälp av ett ord ur ett främmande språks normsystem: antingen behärskar samtalspartnern detta språk eller litar talaren/skribenten till att sammanhanget gör innebörden klar. Lyssnaren/läsaren kan tro att citatordet inte är ett citatord utan ett redan inlånat ord. Att talaren/skribenten fann det citerade ordet och vågade använda det, förutsätter förstås ett kulturellt tryck från den nation där långivarspråket talas. På detta sätt övertas inte bara nya ord (i deras utländska form som *unplugged* eller i kalkerad översättning som *opluggad* för akustisk om musik i motsats till elektronisk musik) utan också nya betydelser som när *kvalificera* eller mönster från *qualify* får den nya betydelsen 'modifiera'.

(d) Ekonomiprincipen säger att ord inte ska vara onödigt långa. I löpande tal sker en mängd reduktioner som inte hindrar förståelsen (se t ex Lindblom 1983). Både ord och satser kan kortas genom ellips om de rätta omständigheterna föreligger. Zips lag uttrycker ett generellt samband mellan frekvens och korthet. Om ett innehåll behöver användas tillräckligt ofta, har förkortande kommunikativa uttrycksvarianter en chans att konventionaliseras. Det är historiska omständigheter som avgör om ett visst innehåll är så vanligt i en bestämd subkulturs kommunikation att det är praktiskt att överföra dess reducerade uttryck till språknormerna inom gruppen. Det finns gott om exempel på förkortningar som konventionaliserats under loppet av språkhistorien. Talets assimilationsprodukter går ibland denna väg, så som t ex *sj-* och *tj-*ljuden eller apikoalveolarerna (mellansvenskt *rs, rt, rd* etc) under äldre nysvensk tid. Från början var de reduktioner i naturligt tal, reduktioner som den talande gjorde utan att lyssnaren hade svårt att identifiera de avsedda orden. I noggrant tal

var ännu de fylligare uttalen självklara. Så konventionaliserades reduktionen som ett alternativ och trängde så småningom ut den alternerande tre- eller två-konsonantskombinationen. En liknande utveckling kan också iakttas i fråga om s k kortformer som *dra, ta, ge, bli, ha, sån, sen*.

Bruket av förkortningar i skriftspråket har ofta samma bakgrund. Inom en arbetsgemenskap med betydande intern skriftlig kommunikation utvecklas lätt skriftliga förkortningar, först som snabba skrivsätt, men efterhand konventionaliserade i skrift och kanske också övertagna i tal. Statens järnvägar var tidigt en arbetsplats, där förkortningsbetingelserna var för handen. Här spelade säkert också telegrafens ekonomikrav in. (Langenfelt 1915:103ff.) I dagens samhälle är stora sjukhus eller militärorganisationen goda exempel på miljöer där förkortningar frodas. Utrymmesbrist i rubriker och på löpsedlar eller blanketter kan antas ha gjort sitt till för att förstärka förkortningarnas ställning som normala ord: *tv, mc, el, utsläpp*.

(e) Också textstrategiska lösningar kan konventionaliseras. Ta exempelvis schemat för svenska brevets form. Här har en rad konventioner växt fram på grundval av vad som först bara var individuella lösningar. Till en början avbildade man på olika sätt det muntliga mötets ritualer (hälsning, avsked) och några få av dessa sätt konventionaliserades. Men man måste också ge upplysningar om tid och plats för brevets tillkomst som en kompensation för det muntliga mötets scen. Hur detta skulle ske var inte från början givet, men efterhand konventionaliserades också här vissa lösningar.

Mindre påtagliga men kanske ändå lika fasta textkonventioner har utbildats för texttyper som protokoll, dödsrunor och vetenskapliga artiklar.

En viktig sak återstår. Jag har hittills talat om hur språkbruket bekräftar föreliggande normsystem eller hur det kan leda till att normerna ändras och utvidgas genom att språkbrukets kommunikativa lösningar internationaliseras som normer för språkbruket. Men språkbruket kan också leda till att ord och grammatiska mönster försvinner genom att de inte bekräftas i språkbruket. Särskilt gäller detta när ett språk förlorar funktionsdomäner, t ex som sker i dagens svenska i och med att svenskan inte längre är ett språk som används i kvalificerade naturvetenskapliga texter (Teleman 1993).

Därmed har jag gett en grov skiss över förhållandet mellan normer, kommunikation och samhällelig språksituation, sådana jag tecknade dem i modellen vid detta avsnitts början. Än har jag inte utpekat de krafter som gör lyssnaren benägen att företa konventionaliseringen, dvs att (oftast omedvetet) uppfatta talarens/skribentens kommunikativa lösning som utslag av en norm. Jag skall återkomma till detta problem i avsnitt 5 nedan¹.

3. Språkbruksbetingelserna kan vara mer eller mindre specifika

Varje enskild språksituation som omramar en kommunikation är unik, dvs exakt samma konfiguration av faktorer återkommer aldrig. För att kunna se sam-

bandet mellan kommunikativa strategier och språksituationer måste vi generalisera över de enskilda situationerna till typer av situationer och därvid sortera fram de intressanta faktorer i situationerna som ensamma eller i samspel med varandra kan förklara olika återkommande inslag i talad och skriven kommunikation. Sådana faktorer eller knippen av faktorer kan vara mer eller mindre specifika. Vissa återfinns i ett stort antal språksituationer, andra har mer begränsad förekomst. I det förra fallet berörs alltså en stor del av all kommunikation, i det senare endast speciella former av språkbruk. De generella faktorerna kan därför också (via kommunikationen) komma att påverka språkets allmänaste normer som uttal, stavning, grammatik, formord, medan de senare mer specifika faktorerna kan komma att påverka normer som bara används i speciella sammanhang, vid kommunikation om vissa ämnen etc. Sådana normer är de som reglerar ordförråd och textsorter.

Om vi fattar språksituationen och kommunikationen maximalt generellt, hamnar vi i villkor som gäller för all mänsklig kommunikation, dvs vi är utanför eller ovanför historien. Den rationella, samarbetande människan tänks här in i en kommunikationssituation som är så generell att inte ens skillnaden mellan tal och skrift behöver inräknas.

Det är oftast på denna synnerligen allmänna nivå som språkhistorikernas funktionalitetsförklaringar hittills har använts. Den "naturliga fonologin" som förklaringsprincip hör hit (se t ex Schane 1972) liksom också hänvisningen till allmänna perceptionsprinciper som förklaring till förskjutningar i syntaxen (se t ex Bever & Langendoen 1972). Junggrammatikerna förklarade ibland sina ljudlagar som resultat av strävan efter uttalslättnad, och de analogiska förändringarna uppfattades som ändamålsenliga reparationer av morfologiska eller syntaktiska system. Också de klassiska strukturalisterna återopade ibland funktionalistiska argument. Relationen mellan uttryck och innehåll fick inte bli för komplex eller osymmetrisk, då äventyrades kommunikationen. Språket måste ha en rimlig ekonomi, dvs uttrycken skulle vara lagom lätta att finna och uttala för sändaren och lagom lätta att uppfatta och tolka för mottagaren. Om denna balans rubbades, så måste ingrepp göras för att återställa det idealiska jämviktsläget. Språkhistoriens kollektiva subjekt strävade efter en optimal ekonomi, dvs en godushållning med språkanvändarens resurser. Typiskt nog kallade Martinet sin viktiga bok om ljudförändring för *Économies des changements phonétiques* (1955).

Så fort vi skiljer skriften från talet är vi emellertid tillbaka i historien. Skriftspråkets historia ger många exempel på mer generella eller mer specifika språksituationella faktorer som drivkrafter i utvecklingen av språknormer. Specifika förhållanden betingar uppkomsten av specifika normer — lexikaliska, syntaktiska, textuella — för exempelvis vissa textsorter som växer fram under nysvensk tid: läroböcker i olika ämnen, lagtexter, tidningsartiklar, brev, reklamtexter, vetenskaplig och populärvetenskaplig prosa i olika ämnen. Här i Sverige har särskilt Nils Jörgensen understrukit hur viktigt det är att betrakta språkhistorien som textsorternas historia, inte minst om man gör kvantitativa undersökningar (Jörgensen 1984).

Men det finns i skriftspråket också drag av större allmängiltighet som ändå kan återföras på skrivandets situationella villkor. En del av dessa omständigheter hade slagit igenom i skrivnormen redan innan skriften övertogs för att återge svenskt språk, andra faktorer verkade under handskrivandets tid, åter andra utgjordes av tryckta texters produktions- och tolkningsbetingelser. Sådana allmänna omständigheter är det faktum att skriften är visuell/spatial, att den skrivna texten är permanent och flyttbar, att skrivandet är monolog, att skribenten och läsaren inte är underlagda den flyende tidens tyranni i sitt skrivande och läsande, att den skrivande har en mindre specifik kontext gemensam med läsaren än talaren med lyssnaren, att skriften lärs ut som konst etc. Dessa allmänna situationella villkor leder till en lång rad egenheter hos skriftspråksnormen som redan Cederschiöld (1924) påpekade i den klassiska boken om svenskan som skriftspråk (se också Teleman 1991, kap. 6). Cederschiöld skilde på nödvändiga och historiska skillnader mellan tal och skrift. Ser man skriften själv som ett historiskt fenomen, blir också många av Cederschiölds nödvändiga skillnader beroende av historiska omständigheter. Många av de ”nödvändiga” skillnaderna slår igenom som konventioner först när skriften används i tryckta texter. Låt mig erinra om några händelser i det svenska skriftspråkets historia under nyare tid.

Under äldre nysvensk tid standardiserades stavningen. Likaså etablerades en systematisk interpunktion samt regler för styckemarkering och rubriker. Men framför allt utvecklades en lång rad syntaktiska uttrycksmöjligheter för användning särskilt i skriftlig kommunikation. Vi får mera komplexa normer för anafor (dvs tillbakasyftning på korrelat) än som varit behövliga vid tal (t ex reglerna för användning av *denna* gentemot 3 pers pron och bestämt artikel). Det blir likaså funktionellt att konventionalisera uttryck för ett mera differentierat system av logiska relationer mellan satsinnehåll. Det enkla medeltida konjunktionssystemet byggdes ut och standardiserades (Haskå 1986). Också konjunktionella prepositioner tillkommer: *trots, i händelse av, på grund av, till följd av* etc. Det skrivna språket behövde vidare en mer effektiv apparat för markering av förgrund och bakgrund, i samband med att det logiska förhållandet mellan olika satsinnehåll preciserades. Detta kan ha varit anledningen till att bisatsen blev mer entydigt markerad gentemot huvudsatsen under äldre nysvensk tid. En liknande orsak kan ligga bakom utvecklingen av möjligheterna att — som i latinet — använda olika slags kompakta satsequivivalenta konstruktioner, särskilt nominalfraser med abstrakt substantiv som huvudord av typen *tyskarnas framställning av plutonium efter 1970*.

4. Språkbruksbetingelserna kan vara ideologiska

Språkbrukssituationen har jag ovan uppfattat som en konfiguration av olika faktorer. Dessa faktorer kan vara materiella eller andliga (ideologiska). Båda slagen av faktorer har betydelse för kommunikationens utformning. Med materiella fak-

torer menar jag de yttre omständigheter som gäller vid produktionen av texter: vem som talar/skriver, vilka kanaler som används, vilka maskiner som står till förfogande, hur distributionen sker, vem som är åsyftad lyssnare/läsare, vilket syfte (och därmed vilket innehåll) kommunikationen har etc. Det är naturligtvis lättast att iaktta de materiella faktorernas betydelse i ordförrådets språkhistoria. Här några exempel på materiella omständigheter som fått generell räckvidd, inte bara på ordförrådet utan också på språkbeskrivningens alla nivåer:

- kungörelsesystemet under 1700-talet och framåt (högläsning av tryckt text för hela befolkningen)
- tryckteknologin (identiska bokstäver, identiska exemplar, texter blir vara, stor upplaga)
- Stockholm som centrum för rikets administration under 1600-talet och framåt
- landets ekomiska, politiska, militära integrering

Just dessa faktorer har säkert haft stor betydelse för uppkomst, utformning och standardisering av nationens talade och skrivna riksspråk. (Se t ex Teleman [red.] 1985.)

Men lika viktiga är de andliga faktorerna och vi får inte glömma att de materiella faktorerna filtreras genom de andliga (i språkbrukarnas medvetande) som bestämmande av den språkliga verksamheten. Ofta kan det därför vara svårt att skilja t ex mellan nationalism och nationell identitet som andliga fenomen å ena sidan och å andra sidan materiella omständigheter som landets ekonomiska etc integrering.

Ett mycket tankeväckande exempel på hur andliga förhållanden påverkar språket är det moderna lagspråkets öden från 1700-talet och framåt. Lagtextens typiska språk och stil är, som det visas av Gertrud Pettersson, inte en konsekvens av en pervers stilvilja hos jurister och lagstiftare utan följer av nya lagteorier med nya krav på vad lagen ska reglera och hur, synen på domstolarnas roll etc. Det är alltså kontinentala rättsföreställningar med rötter i romersk rätt som bringar stilen i 1734 års lag på fall, inget annat.

Den s k informaliseringen av det språkliga umgänget mellan myndigheter och medborgare under efterkrigstiden har varit genomgripande. Det som mest har uppmärksamrats är titeltilltalets försvinnande. Processen har många förklaringar men man kan nog utgå ifrån att vissa ideologiska inslag i tidsandan gjorde att övergången gick så snabbt och smärtfritt.

En särskild typ av andliga faktorer är språkbrukarnas kunskap om, deras uppfattning om eller hållning till språket eller olika företeelser inom språket eller till olika slags språk. Sådana ideologier eller olika slag av språksyn är också ett moment i den totalitet av samhälleliga faktorer som utgör språkbrukets ekologi. (Se härom t ex Loman, 1982 och De nordiske skriftsspråkens utvikling på 1800-tallet 3: Ideologi og språkstyring 1985.)

Visserligen är språkbrukarna i det stora hela omedvetna om den språkliga koden särskilt när de talar: det är innehållet man är medveten om. Med skriften

är förhållandet litet annorlunda. Dels är skrivande något de flesta lär sig genom undervisning, en verksamhet som framtingar kommentarer om språk och som nog lätt leder till medvetenhet om språk eftersom skriften skiljer sig från talet. Dels ger skrivandet helt andra möjligheter att betrakta sitt eget språkbruk medvetet, eftersom den skrivna texten är permanent och därigenom tillåter successiv analys från olika synpunkter. Det är möjligt för skribenten att värdera och ändra sitt opus innan det kommer inför andras ögon.

Även om den kognitiva apparat den enskilde språkbrukaren förfogar över när det gäller att reflektera över språk är rätt begränsad, finner vi att samhällelig eller individuell ”kunskap” om språk kan vara väsentliga instrument för etablering eller ändring av kod — om de rätta historiska omständigheterna i övrigt föreligger. Vi behöver bara tänka på hur en del kodifieringar av normen i ordböcker, grammatiker, rättskrivningsläror, skrivregler etc har haft stor betydelse för människornas faktiska språknormer. Avgörande för den kodifierade normens genomslagskraft är det allmänna ideologiska klimatet. Den har lättare att göra sig gällande i tider av nationalism än när decentralism och internationalism är mera populära i de tongivande, skrivande skikten. Självfallet är också en rad materiella faktorer viktiga: att de som skriver för offentligheten är ett någorlunda homogent, inte alltför omfattande skikt, att de normerande har ett effektivt skolsystem till sitt förfogande etc.

Det finns ganska gott om exempel på hur åsikter om språk givet de lämpliga medlen har lett till förskjutningar i språket, dvs i befolkningens system av giltiga normer:

grammatikern Sahlstedts uppfattning om svaga substantivs böjning (Lindblad 1919)
 akademiledamoten af Leopolds idéer om stavning (Noreen 1903, 225ff)
 professor Tegnér d yngres idéer om stavning (Stähle 1970)
 professor Noreens tankar om de plurala verbformerna (Alfvegren 1983)
 skriftställaren Rydbergs uppfattning om de tyska lånorden (Holm 1918)
 etc

Det saknas heller inte exempel på hur ytterst inflytelserika språkvårdare har misslyckats med kampanjer för det ena eller det andra uttryckssättet. Det räcker här med att erinra om Erik Wellanders energiska propaganda för *ni* som ersättning av titeltilltalet liksom hans fruktlösa fördömande av många andra livskraftiga uttryckssätt i svenskan. Det bör därför sägas att tidens språkliga ideologier nog påverkar de faktiska språknormerna mindre än tidens dominerande texter. Men mera därom i nästa avsnitt.

5. Lyssnaren/läsaren och språknormen

Jag har försökt skissera hur faktorer i språkbrukets samhällliga makro- och mikrosituation kan förklara talarens/skribentens kommunikativa beteende och de därur uppstående texterna. Och vi har stillatigande antagit att en del strate-

gibetingade, situationsframkallade drag i språkbruket via lyssnaren/läsarens omtolkning kan överföras till dennes normsystem.

Det här sättet att förklara språkhistoria som en gradvis omstrukturering av normerna på grundval av kommunikationens mångtydighet är ingen nyhet (se t ex Andersen 1973, Lightfoot 1991 och Falk 1993, kap. 2), men det man mest spekulerat över är lyssnarens möjligheter att föreställa sig en annan grammatik bakom ett visst yttrande än den grammatik som talaren faktiskt har använt sig av. Man antar oftast att det är barnen som skapar sådana grammatiker och tillägnar sig dem, vilket så leder till språkhistorisk förändring.

Vad vi nu måste försöka begripa är varför lyssnaren/läsaren ändrar sina normer efter vad han tror sig höra i den avlyssnade eller lästa texten och varför ändringen sprider sig i språkgemenskapen. Innan jag går in på dessa förklaringar vill jag gärna påminna om att processen inte behöver ske i ett steg. Man kan mycket väl tänka sig att lyssnaren först härmar den förste talarens kommunikativa strategier och är medveten om detta. Ofta är det flytande gränser mellan sådana situationellt betingade benägenheter att uttrycka sig si eller så i en annans efterföljd och den fullt etablerade, som självklar betraktade och ofta omedvetet tillämpade normen².

Varför gör en språkbrukare så här? Varför ändrar, utvidgar eller reducerar han eller hon sina språknormer? Och varför följer (ibland) resten av språkgemenskapen i hans eller hennes spår?

Jag skulle vilja peka på tre krafter som driver den här processen, krafter som alla tre är förankrade i historien:

- 1) Funktionalitet
- 2) Makt och prestige
- 3) Modernitet

I det första fallet möter sändarens lösning ett behov som också andra medlemmar i språkgemenskapen har. Uttryckssättet är praktiskt därför att den kommunikativa vinsten i nya liknande situationer överstiger kostnaden. Man tar över och konventionaliserar exempelvis ett nytt ord därför att det fungerar bra.

Vår utgångspunkt är hela tiden kommunikationen, dvs språkhandlandet, deltagandet i det språkliga spelet. Det ligger i handlingens natur att den har ett ändamål. Pragmatiken har påmint oss om att språk används till språkhandlingar som har bestämda funktioner. Förutsättningen är att språkbrukaren handlar rationellt — efter bästa förstånd. Man kan alltså anta att övertagandet av individuella kommunikativa lösningar och överförandet av dem i den antaget kollektiva språkliga koden i grunden är rationellt. Sympatisk är Itkonens tanke (1982) att det finns en kollektiv rationalitet bakom språkbruket. (Jag misstänker att funktionaliteten för den enskilde språkbrukaren framträder som "naturlighet" och "sanning". När välfungerande uttryck kommer i bruk upplevs de som sanna, dvs som speglade en realitet vilket existerar oberoende av språket, oavsett om denna realitet uppfattas som evig eller som "modern".) Funktio-

nalitetsprincipen skulle då vara en förklaring till hur aspekter av språkbruket omtolkas till och etableras som normer, dvs leder till språklig förändring i sista hand under trycket av den samhälleliga språksituationens materiella och andliga faktorer³.

Man kan då fråga sig, vilka konsekvenser för språket en rad genomgripande samhälleliga förändringar kan ha fått om man antager funktionalitetsprincipen: Vilka konsekvenser får det svenska samhällets ökade integration? Vilka blir följderna av samhällets ökade hierarkisering och maktförskjutning från en klass till en annan? Vad innebär det för språkutvecklingen att samhället präglats av stigande funktionsuppdelning och specialisering, av teknologisering, av ökad formell utbildning etc? Dvs: Vilka språkliga förändringar kan antagas vara funktionella, om det samhälle, där språket talas, avlyssnas, skrives eller läses, genomgår den skisserade utvecklingen?

Men man kan också fråga från andra hållet om man är beredd på att driva förklaringsarbetet tillräckligt långt: Varför standardiserades det svenska skriftspråket under tiden 1500-1750? Varför utvecklades en stor provkarta på konjunktioner under senmedeltiden och varför differentierades en del av synonymerna, medan andra föll bort under senare delen av nysvensk tid? Varför är språkförslitningen idag större i vissa avseenden än för 100 år sedan? Varför har det blivit modernt att markera nytt stycke med spatium i stället för med indragning? Varför försvann tilltalet med titel under 60-talets högkonjunktur? Etc.

De viktigaste händelserna i efterkrigstidens svenska språkutveckling är informaliseringen av det offentliga språket, försvagningen av dialekterna, den angloamerikanska påverkan på ordförrådet och fackspråksexplosionen. Dessa makroförändringar kan alla delvis förklaras som en språklig anpassning till samhälleliga förändringar: statsapparatusens växt och socialstatens utbyggnad, folkflytningen till städerna, internationaliseringen av ekonomi och medier, den galopperande arbetsdelningen. (En översikt över 1900-talets svenska språkförändringar ger Mårtensson 1994.)

Många av dessa och andra händelser i språkhistorien har alltså funktionell bakgrund. De har emellertid också maktbakgrund — ty ofta är det så att en funktionalitet står emot en annan, dvs vad som är funktionellt kan ofta inte bedömas in abstracto utan man måste fråga sig vad som är funktionellt för vem eller vad. Låt oss därför fortsätta med den andra kraften.

Makten kan verka genom tvång, också när det gäller språkförändring (eller språkkonservering, som är utebliven förändring men icke desto mindre ett språkhistoriskt faktum). Den språkliga makten kan utövas av statliga institutioner: ett statligt verk vill att tjänstemännen ska skriva på ett visst sätt, sanktionsmöjligheten ligger då i befodringsystemet; skolan är en annan språkfostrande institution, här är det betygen som är det disciplinerande instrumentet.

I samhällen med mera officiell språkpolitik än i dagens Sverige är statens inflytande allra tydligast. Ibland kan språkbrotten falla under strafflagen (så som det föreslogs i ett svenskt memorial från 1700-talets mitt), men för det

mesta verkar staten genom att utestänga vissa språk från offentligheten. Ett viktigt medel har varit det statliga godkännandet av vissa kanoniska, ideologiska texter som psalmböcker och bibelutgåvor.

Makten över kanalerna är alltså betydelsefull: en stor tidnings språkpolitik räcker längre än till de anställda journalisterna. Ett historiskt exempel är den språkmedvetne och driftige Lars Salvius. Som Lillemor Santesson har visat i sin doktorsavhandling har han säkert spelat en stor roll genom att systematiskt ändra i stavning och morfologi i sin stora utgivning under 1700-talet.

Viktigare än maktens inflytande genom tvång är dess inflytande genom lockelse. Maktens språkbruk har prestige och prestigen ger en positiv socio-emotionell laddning är språkbruket. På detta område har medvetenheten ökat i och med att den moderna sociolingvistik, särskilt den av Labovs (t ex 1972) märke, har vunnit inträde i språkhistorien, t ex i studier som Suzanne Romaines (1982).

Men socio-emotionell laddning härrör också från annat än prestige. Solidaritet och gruppgemenskap är viktig. Poängen med språket är att det är gemensamt. Språkbrukarna har därför den grundläggande hållningen att de själva ska ha samma uttryck för samma innehåll som den de talar med och omvänt. Detta är huvudregeln, och den genombryts endast, när man kan ange särskilda skäl för att den inte ska gälla. Bevisbördan ligger alltid hos den som förespråkar variation! Att inte reagera inför den andres avvikande språk(bruk) kan motiveras med att han eller hon uppfattas som tillhörande en annan språkgemenskap. Om man däremot anser att man hör till samma språkgemenskap är sannolikheten stor för att man antingen övertar den andres språk(bruk) eller försöker få honom eller henne att ändra sig. En nyhet sprids eller hindras nog inom en grupp enligt den här mekanismen. (Prestige kan naturligtvis spela in också inom gruppen, men behöver inte göra det.) I nästa omgång kan den första gruppens prestige avgöra om andra vill vara "vi" språkligt sett med den, eller om de vill betrakta gruppen som en annan språkgemenskap. Vi bevittnar ofta hur maktprestige knuten till ett visst beteende kan komma i konflikt med solidaritetsladdningen hos ett annat. Det är förstas historiska förhållanden som avgör vilken kraft som är starkast. Man kan också, med Labov, erinra om att öppen och hemlig prestige kan råka i konflikt med varandra.

Den socio-emotionella laddningen kan vara knuten till vissa texttyper och användningssammanhang själva. Ofta framträder då prestigen förklädd till normalitet eller till neutralitet. I så fall kan man vänta att uttrycken läcker ut ur den "normala" textgenren in i andra, till dess att uttryckets genrekarakter (och därmed plusvärde) tunnats ut och uttrycket faktiskt tillhör allmänspråket. Under olika tider är olika texter och genrer kanoniska, dvs deras språkbruk uppfattas som språkets egentliga eller normala framträdelseform. Under stormaktstiden var bibeln och de andra religiösa texterna det underförstådda språkliga rättesnöret, i dagens samhälle spelar massmedierna en liknande roll: det är deras språk som upplevs som dagens svenska normalspråk.

Om man vill kan man se den andra kraften som en socio-ekonomisk form för funktionalitet gentemot den första som då skulle vara en psyko-ekonomisk

funktionalitet. Det är nämligen samhälleligt funktionellt (förutsatt att samhällets bestånd är rationellt) att maktens språk övertas neråt (liksom det kan vara praktiskt för den enskilde att anpassa sig) och att samhällsgrupperna inom sig talar enhetligt (liksom det är praktiskt för den enskilde i en grupp att tala flertalets språk inom gruppen).

Så till den tredje kraften: Novationsbenägenhet gentemot konserverande social kontroll. Nya uttryckssätt kan vara lockande just därför att de är nya. Själva fräschören kan locka till övertagande och konventionalisering. Men en sådan novationsbenägenhet kämpar hela tiden mot en återhållande social kontroll som är olika stark vid olika tider.

Novationen som novation kan vara funktionell socio-ekonomiskt eller psykoekonomiskt. Nya dominerande samhällsgrupper kan vilja sätta sin prägel på exempelvis det offentliga språket.

Också andra grupper kan vilja profilera sig, markera sin identitet och göra sig synliga med språkliga nyheter. Slangen och andra subversiva språkkoder är exempel på hur novationer kan fungera som upprorssignaler, som protester mot det dominerande språket och dess handhavande.

I ett varusamhälle är det väsentligt att varorna förslits snabbt och ger plats för nya köp. Detta samhälles dominerande livsform, konsumtion, kommer att tvinga sig på också språkbruket och den språkliga koden: uttryckens livslängd blir kortare. Processen drivs av två motorer. Dels säljs texter som andra varor, dvs de är underkastade kravet att bli föråldrade, så att nya texter ska kunna säljas. Dels har varumarknaden sitt eget språk, reklamen, som mera direkt följer den reella eller låtsades förnyelsen av varan: nya (eller gamla) produkter måste beskrivas på ett nytt sätt som väcker ständigt förnyad uppmärksamhet.

Det verkar som om behovet av förslitning accelererar. Producenten måste bygga in allt kortare förslitningstider i varan för att lönsamheten ska kunna hållas konstant. På samma vis kan man vänta sig att den språkliga novationsbenägenheten fram till en viss punkt fortsätter att accelerera. Sedan sätter den språkliga kontrollen in för att rädda språket som samhälleligt kommunikationsmedel. Resultatet skulle enligt denna hypotes bli ett cykliskt förlopp där en språklig novationsperiod förr eller senare nödvändigtvis avlöses av en period av snabbare förändring. Novationstendensen hejdas för att inte en rimlig grad av standardisering ska gå förlorad. Stabiliseringen bryts för att inte den konserverande kontrollen ska hindra språket att flexibelt anpassa sig till nya samhälleliga behov.

Troligen är den språkliga sociala kontrollen ett specialfall av social kontroll överhuvudtaget, och då är den säkert kopplad till exempelvis högkonjunktur (slappare kontroll) och lågkonjunktur (striktare kontroll) eller till ekonomisk, politisk, kulturell expansion och nyordning (slappare kontroll) och faser av konsolidering (striktare kontroll). Troligen kan man också identifiera språkbruksomständigheter som skärper resp släpper efter på den sociala språkliga kontrollen. Så t ex verkar det sannolikt att den sociala kontrollen är större i små gemenskaper där alla talar med alla (t ex i isolerade dialektområden) än

den är i större gemenskaper där var och en talar endast med vissa av gemenskapens medlemmar (t ex i städer, vid fälttåg, under folkvandringar). Jag föreställer mig också att samhällen som präglas av tvåvägskommunikation (dvs med svag statsapparat, utan massmedier) har en svagare normkontroll än samhällen där tillgången till ett offentligt språk är asymmetriskt, dvs där få personer talar till många, som t ex i Sverige 1850–1950. (Efter andra världskriget har pendeln möjligen åter svängt, eftersom statsapparaten växt så kraftigt och därigenom det offentliga språkbrukets utövare blivit en alltför svåröverskådlig grupp för att kunna kontrollera sig själv.)

Jag har ovan urskilt ändamålsenlighet, prestige och modernitet som tre faktorer bakom konventionaliseringen av språkbrukets kommunikativa lösningar. Det bör avslutningsvis påminnas om att de tre faktorerna antagligen sällan verkar isolerat utan i samverkan när språket förändras. När lantborna flyttade in till stan på 50-talet var det inte bara ändamålsenlighet utan också prestige som gjorde att den nya generationen bytte till stadens språk. När ordförrådet hela tiden utökas med lån från angloamerikanskan kan detta vara praktiskt i många sammanhang, men en minst lika stor roll spelar dessa ord som bärare av prestige och modernitet. När myndigheternas språk förenklades och gjordes mera informellt, kunde detta förklaras som en funktionell strävan efter begriplighet, men det handlade säkert lika mycket om att dölja maktolikheten mellan handläggare och klient, och processen hade nog inte gått så fort om inte den sociala kontrollen försvagats inom den snabbt växande myndighetsapparaten. Och på ungefär samma sätt är det med fackspråken: visst är det ofta objektivt nyttigt och nödvändigt med ord som är mera generella eller mer specifika än vardagsspråkets ord, men många specialister låter sig förföras av sitt grupp-språks prestige och modernitet. Inom vetenskapens värld ockuperas snabbt forskningsfrontens terräng med ett rykande färskt men inte alltid sakligt motiverat newspeak.

6. Slutord

Att betrakta språkhistorien som en del av den allmänna historien är inte det enda sättet att försöka förstå språkutveckling. Men det är ett nyttigt sätt, eftersom det får oss att bli varse problem som inte lika lätt syns om vi bara arbetar utifrån en föreställning om språkets autonomi. Med den historiska synen på språk ökar intresset för de drag av språket som gäller språkets innehållssida: syntaxens semantik blir inte bara ett irriterande moment, ordförrådets utveckling behöver inte längre avfärdas som trivial (jfr Lass 1980:133) och studiet av textkonventionernas historia blir en legitim del av språkhistorien. Tidigare har språkhistorisk teori i stor utsträckning varit en teori om talade idiolekt och dialekterna har framstått som språkets enda "naturliga" och "levande" framträdelseform. Ett allmänt historiskt perspektiv gör det lättare att se standardspråken ("dialekter med armé och flotta", som någon har sagt) och deras framväxt

som viktiga forskningsobjekt. Fokuseringen av språket som kulturprodukt leder också direkt till ett studium av det nationella skriftspråket som ett språk i egen rätt och med egna utvecklingsvillkor.

Har då inte historien något med språkets grammatiska eller fonetiska utveckling att skaffa? Jo, i allra högsta grad. Politiskt, ekonomiskt, kulturellt inflytande från andra länder är ett historiskt fenomen som också innebär språklig påverkan: tyskan, franskan, engelskan har efterlämnat spår i vår grammatik. Samma gäller det språk som var kyrkans och den internationella vetenskapens fram till för ett par hundra år sedan: latinet. Immigrationen av lågtyskar till Sverige lämnade inte heller den svenska grammatiken oberörd. Migrationen inom landet, framför allt i samband med industrialisering och urbanisering, har skapat nya språkmiljöer med egna dialekter. En sådan miljö är huvudstaden vars språk i nästa omgång kom att utgöra en viktig ingrediens i det framväxande rikstalspråket — också grammatiskt. (Stockholmskan har säkert spelat en viktig roll när den gamla grammatiska genusdistinktionen maskulinum/femininum slopades, till exempel.) Den historiska process som kanske har betytt mest för vårt språks historia är nog skriftkulturens genomsyrande av det svenska samhällslivet. Skriften har i sin tur varit en förutsättning för standardisering och differentiering av det svenska nationalspråkets grammatik — i tal och skrift. Som jag också redan understrukit har landets ökande integrering i politiskt, ekonomiskt och kulturellt avseende också fått språkliga konsekvenser: att nästan hela svenska folket i dag säger *dom* och skriver *de:dem* demonstrerar mycket tydligt den allmänna integrationens språkliga effekter i talets och skriftens grammatik. Skolans form och innehåll (t ex latinherraväldets ändalykt vid 1800-talets slut), kyrkans vikande betydelse balanserad av massmediernas explosion under 1900-talet, samhällets demokratisering, statens växt och näringslivets monopolisering — allt är historiska omständigheter som är direkt eller indirekt förbundna med en rad syntaktiska förskjutningar i det offentliga språket under vårt sekel, förskjutningar som ännu mest är av kvantitativ natur men som säkert kommer att avsätta kvalitativa resultat, när vissa äldre syntaktiska konstruktionsmöjligheter inte längre dröjer kvar ens i formell stil.

Språkhistorien handlar framför allt om orsaker, funktion och konsekvenser. Ifall vi inte vill låta beskrivningen av de gamla språktillstånden eller beskrivningen av språkförändringarna framstå som förklaringar i sig, så måste vi se språkhistorien som en del av den andra historien. Tappar vi det perspektivet, så förlorar vi också chansen att förstå oss själva som aktörer på vår egen generations språkliga scen. Detta är inte det minst viktiga skälet för oss att intensifiera utforskandet av de frihetslagar som länkat vårt språks utveckling.

Denna uppsats är en överarbetad version av ett plenarföredrag vid femtonde sammankomstens för svenskans beskrivning i Göteborg 1985.

Noter

1. Modellen för samspel mellan språknormerna, kommunikationen och den historiska situationen där kommunikationen äger rum kan säkert generaliseras också till etablering och utveckling av andra typer av normsystem inom en samverkande gemenskap. För en översikt över den nyare tidens förändringar i villkoren för svenskt offentligt språkbruk se Svensson 1988.
2. Jag ser alltså den språkliga förändringen som ett förlopp med principiellt två faser: de individuella kommunikativa strategiernas fas och den sociala normeringens fas. Den här indelningen överensstämmer inte med den som lanseras av Weinreich m fl (1968) i aktivering, övergång, inbäddning, värdering, restriktioner. Snarast liknar aktivering och övergång mina båda faser, medan de andra är dimensioner i båda dessa processer.
3. Lass har i sin tankeväckande bok om språkhistorisk förklaring (1980) vänt sig mot funktionella förklaringar i språkvetenskapen. Kritiken slår delvis öppna dörrar, eftersom hans förklaringsbegrepp är fysikens deduktivt-nomologiska. Som Lass själv inser är inte språket ett naturvetenskapligt utan ett humanistiskt-samhällsvetenskapligt forskningsobjekt: framtida utveckling kan inte förutsägas med deduktivt-nomologiska lagar. Språkhistoriska förklaringar är i stället av samma slag som andra historiska förklaringar. Vilka dessa skulle kunna vara, diskuterar knappast Lass. Inte heller Harris (1982) i sin kritiska replik till Lass ser historien som något annat än tillfälligheter och slump.
4. Kampen mellan olika slags funktionaliteter är det som gör ändamålsenlighetsprincipen oanvändbar för språkliga förutsägelser. Därför är den också svårhanterlig i språkplaneringen (språkvården): talarens/skribentens, lyssnarens/läsarens, inlärarens intressen står inte sällan i strid med varandra. (Teleman 1979, kap. 6.)

Litteratur

- Alfvégren, L. (1983), *Vi gingo och vi gick*. = Skrifter utg. av Svenska språknämnden 72. Stockholm.
- Andersen, H. (1973), Abductive and deductive change. I: *Language* 49, 765–793.
- Bever, T. G. & D. T. Langendoen (1972), The interaction of speech perception and grammatical structure in the evolution of language. I: R. P. Stockwell & R. K. S. Macauley (eds), *Linguistic change and generative grammar*, Bloomington. 32–95.
- Biber, D., & E. Finegan (1989), Drift and the evolution of English style: A history of three genres. *Language* 65, 487–517.
- Cederschiöld, G. (1916), *Svenskan som skriftspråk*. 4 uppl. Lund.
- Claëson, K. (1838), Om språkets ursprung och väsende. *Nordisk Universitets-tidskrift IV*. Uppsala.
- De nordiske skriftspråkernes utvikling på 1800-tallet*. 1. Skolens og lese- og skriveferdighetens betydning for de nordiske skriftspråkernes utvikling på 1800-tallet (1984). 2. Behovet for og bruken av skrift i 1800-tallets forvaltning, næringsliv og privatkommunikasjon (1984). 3. Ideologi og språkstyring (1986). Nordisk språksekretariat, Oslo.
- Falk, C. (1993), *Non-Referential Subjects in the History of Swedish*. Lund: Dept. of Scand. Languages.
- Grice, H. P. (1975), Logic and conversation, I: P. Cole & J. L. Morgan (eds.), *Syntax and semantics III*. New York. 41–58.
- Harris, M. (1982), On explaining language change. I: A. Ahlquist (ed.), *Papers from the 5th Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam. 1–14.
- Haskå, I. (1988), Standardisering inom fornsvenskans bestånd av kausalmarkörer. I: G. Petterson (ed.), *Studier i svensk språkhistoria*. 86–103.

- Holm, P. (1918), *Viktor Rydberg som språkrensare*. Lund.
- Itkonen, E. (1982), Change of language as a prototype for change of linguistics. I: A. Ahlquist (ed.), *Papers from the 5th Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam, 142—148.
- Jørgensen, N. (1984), Svenskans historia är dess genrers. I: U. Teleman (red.), *Språkhistoriens mening*. = NORDLUND 5. 47—52.
- Labov, W. (1972), *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia.
- Langenfelt, G. (1915), Järnvägssvenska. I: *Språk och stil* 15: 88—110.
- Lass, R. (1980), *On explaining language change*. Cambridge m fl.
- Lightfoot, D. W. (1979), *Principles of diachronic syntax*. Cambridge.
- Lightfoot, D. W. (1991), *Hot to Set Parameters. Arguments from Language Change*. Cambridge, Mass. and London.
- Lindblad, G. (1919), *Abraham Sahlstedt och den svenska substantivböjningen*. Lund.
- Lindblom, B. (1983), Förstå och underförstå. I: U. Teleman (utg.), *Tal och tanke*. Lund, 147—178.
- Loman, B. (1982), Idéer och motiveringar i nordisk språkplanering under de senaste hundra åren. I: *Sprog i Norden 1982*. = Årsskrift for de nordiske sprognaevn og Nordisk språk sekretariat. 45—76.
- Martinet, A. (1955), *Économie des changements phonétiques*. Bern.
- Mårtensson, E. (1994), *Förändringar i 1900-talets svenska*. Stockholm.
- Noreen, A. (1903), *Vårt språk 1*. Lund.
- Pettersson, G. (1992), *Lagspråk och samhällsutveckling. Studier över svenskt lagspråk efter 1734*. Lund.
- Romaine, S. (1982), *Socio-historical linguistics*. Cambridge.
- Santesson, L. (1986), *Tryckt hos Salvius. En undersökning av ett tryckeris inflytande på språkutvecklingen*. Lund.
- Saussure, F. de (1916), *Cours de linguistique générale*. Paris.. Här citerad efter fjärde uppl. 1949.
- Schane, A. (1972), Natural rules in phonology. I: R. P. Stockwell & R. K. S. Macauley (eds.), *Linguistic change and generative grammar*. Bloomington. 199—229.
- Skautrup, P. (1944—1968), *Det danske sprogs historie*. København.
- Stähle, C.—I. (1970), Det nordiska rättstavningsmötet och hundra års svensk rättskrivning. I: *Språk i Norden 1970*. = Skrifter utg. av Nämnden för svensk språkvård 43. 5—36.
- Svensson, J. (1988), *Kommunikationshistoria*. Lund.
- Svensson, J. (1993), *Språk och offentlighet. Om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten*. Lund.
- Tegnér, E. d. y. (1874), Språk och nationalitet. *Svensk tidskrift*. Omtryckt i dens., *Ur språkens värld 1*. Stockholm 1922. 95—164.
- Teleman, U. (1979), *Språkrätt*. Lund.
- Teleman, U., (red.) (1985), *Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet*. = NORDLUND 7. Institutionen för nordiska språk, Lund.
- Teleman, U. (1991), *Lära svenska. Om språkbruk och modersmålsundervisning*. Stockholm.
- Teleman, U. (1993), Det svenska riksspråkets utsikter i ett integrerat Europa. I: J. Blomquist & U. Teleman (red.), *Språk i världen. Broar och barriärer*. 127—141.
- Weinreich, U., W. Labov & M. I. Herzog (1968), Empirical foundations for a theory of language change. I: W. P. Lehmann & Y. Malkiel (eds.), *Directions for historical linguistics*. 93—195.
- Vossler, K. (1913), *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*. Heidelberg.